

Katarzyna Jóźwiak

Akademia im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

Gwara pienińska a zaburzenie mowy u dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym

Streszczenie

Zaburzenia mowy pojawiające się u dzieci mają niejednorodną etiologię. Niewłaściwa realizacja głoski może być efektem fizycznego uszkodzenia aparatu artykulatoryjnego, uszkodzenia określonych struktur układu nerwowego, towarzyszy chorobom neuropsychiatrycznym itp. Swoistego rodzaju dysfunkcje w zakresie mowy wynikać mogą także z silnego społecznego oddziaływania, w którym wzorzec pozostaje zniekształcony. Do takowego środowiska zaliczyć można rejon gwary pienińskiej. Dziecko bezustannie obcujące nie tylko z charakterystycznymi dla dialektu archaizmami, akcentem czy mazurem, ale i typowymi anomaliami pojawiającymi się w składni, fleksji, bez możliwości ich korygowania zagrożone jest nie tylko wadą wymowy, ale i innymi skutkami rzutującymi na pismo oraz kontakty interpersonalne.

Słowa kluczowe: zaburzenie mowy, gwara pienińska, dialekt

Wstęp

Społeczne postrzeganie gwary góralskiej wiąże się głównie z aspektem wartości kulturowej języka. Dla wielu osób niezwiązanych z określonym regionem dialekt jawi się jako niezwykle interesujący element identyfikujący daną zbiorowość. Tymczasem owe odmiany językowe, swoiste cechy, specyficzne formy czy też bezustannie używane archaizmy stanowią czynnik silnie oddziałujący na mowę i wymaganą współcześnie poprawność językową, zwłaszcza u dzieci rozpoczynających proces edukacyjny. Wychowanie w gwarze jest niebywale istotne z uwagi na zawarte w niej elementy dające możliwość „poznania” własnych korzeni. Niestety zbyt długie przyswajanie dialektycznej formy języka bez możliwości korekty

i odwzorowania właściwego wzorca nieść może liczne zaburzenia mowy, a w dalszych, bezpośrednich konsekwencjach także pisma.

Problem zaburzającego oddziaływania gwary poza regionami obejmującymi dany dialekt nie stanowi wątku zbyt często podejmowanego. Tymczasem, jako rodowita góralka, ściśle związana z „obszarem gwarowym”, nadal bardzo często obserwuję silne oddziaływanie elementu kulturowego, jakim jest gwara, na funkcjonowanie dziecka zarówno w otoczeniu lokalnym, gdzie dialekt stanowi żywą i naturalną formę, jak i w środowisku wymagającym wręcz poprawności językowej. To właśnie swoiste cechy „górolskiej godocki” stały się powodem stawiania, być może dla wielu niezrozumiałej, tezy o zaburzaniu przez gwarę mowy i pisma, zwłaszcza u dziecka na wczesnym etapie rozwoju edukacyjnego.

1. Gwara i jej regionalne znaczenie

Gwara stanowi nieodłączny element kulturowy, identyfikujący daną społeczność. To w niej zachował się wielki zasób wyrazów niebędących już w użyciu języka literackiego, bądź w ogóle z nim niezwiązany, jako wytwór prasłowiańskiego dziedzictwa. Język literacki tworzył się i rósł w oparciu o gwary. To one przenikały go i wzbogacały. Gwara, jak twierdził Witold Doroszewski: „język rodzinny, język żywy [...]. Ktokolwiek nie badał starannie gwar swego języka, zna go tylko do połowy”¹. Zatem znajomość mowy w aspekcie występowania regionalnych jej odmian stanowić powinna niejako obowiązek poznawczy każdego człowieka dążącego do świadomego poznania własnych korzeni. Ponadto choćby minimalne zorientowanie się w dialektyzmach stanowi warunek konieczny rozumienia stylizacji pewnych utworów literackich, jak chociażby Tetmajera, Orkana czy Reymonta.

Na polskim obszarze językowym wyróżnia się pięć głównych zespołów gwarowych: wielkopolski, śląski, mazowiecki, małopolski. Do ostatniego zalicza się gwarę pienińską, której jednoznaczne wytyczenie granic „językowych” nie jest możliwe i nie przebiega równoznacznie z granicą topograficzną.

Pisząc o znaczeniu gwary w czasach dzisiejszych ma się niejako poczucie dwubiegunowości. Z jednej bowiem strony traktowana jest ona jako element wypierany, niepożądany zwłaszcza w pewnym okresie rozwoju, a wręcz mogący zaburzać poprawność językową, czego doskonałym przykładem jest brak akceptacji wprowadzenia gwary jako przedmiotu szkolnego. Z opozycją ministrów

¹ Za: M. Karwowski, *Polszczyzna „Małych ojczyzn”*, „Forum Akademickie” 2011, nr 9.

edukacji spotkał się w 2011 roku, ówczesny zakopiański radny Leszek Doruta, chcący pielęgnować ten zanikający element kultury góralskiej². Z drugiej strony jednak społeczna pozycja gwary stabilizuje się w wyniku pojawiającej się mody powrotu do korzeni i dbałości o „małą ojczyznę”.

W latach ubiegłych gwara uważana była za gorszą odmianę języka. Jej użytkownicy spotykali się z ostrą krytyką. Na przełomie lat 80. i 90. gwarowe naleciałości były surowo karane w szkołach. Dziś gwara jest podziwiana, zwłaszcza przez turystów odwiedzających poszczególne regiony Małopolski. Na mowę gwarową w placówkach edukacyjnych obecnie nie zawsze zwraca się uwagę, zwłaszcza gdy dotyczy ona jedynie prozodii i archaizmów.

Trudno orzec jednoznaczne stanowisko względem gwary w regionie pienińskim. Nasuwającym się wnioskiem, wynikającym z bezpośrednich rozmów z mieszkańcami, jest stwierdzenie, iż istnieje spory dysonans pokoleniowy w tej kwestii. Starsi ludzie nie zastanawiali się nigdy nad znaczeniem gwary w wymiarze osobistym, bowiem jest ona dla nich „chlebem powszednim”, częścią życia niedającą się wykorzenić. Natomiast w ocenie młodych gwara nie ma szczególnego znaczenia.

Prof. Edward Polański z Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, redaktor naukowy Wielkiego Słownika PAN uważa, że „rola gwar jest ogromna. Język się wzbogaca przez każdą gwarę. To nie jest skansen, nie można negować znaczenia i roli gwary, to byłoby niewłaściwe”³. Natomiast Halina Karaś w swej pracy pisze, że gwary w porównaniu do języka ogólnego „nie można wartościować i rozpatrywać w kategoriach: «lepsz» «gorsza» odmiana języka”⁴. Gwara bowiem w dziejach narodowych odegrała istotną rolę, której nie sposób przecenić. Jest ona ponadto nośnikiem kultury i cennym świadectwem rozwoju języka polskiego.

1.1. Górale pienińscy

Pieniny to kraina geograficzna, położna w południowej Polsce, obejmująca pasmo górskie w łańcuchu Karpat. Charakterystyki dotyczące owego regionu skupiają się głównie na walorach przyrodniczych i pozaprzyrodniczych okolicznych gór. To niezwykle malownicza kraina przyciągająca rzesze turystów, bo „kto nie był w Tatrach i Pieninach, ten nie był nigdzie i nic nie wiedział”⁵.

² B. Kuraś, P. Smoleński, *Krucyfaks. Alfabet góralski*, Warszawa 2013, s. 22.

³ Serwis „Nauka w Polsce”, <http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news.20783,zdaniem-jezykoznawcowgwary-wzbogacaja-jezyk-polski.html> [dostęp: 2.12.2016].

⁴ *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, red. H. Karaś, Wersja poszerzona i uzupełniona dn. 30 XI 2009, <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/index.php?option=com> [dostęp: 1.12.2016].

⁵ Z. Paryska, W. H. Paryski, *Wielka encyklopedia tatrzańska*, Poronin 2004, s. 81.

Gwara pienińska współcześnie miesza się z różnymi dialektami żywymi wśród starszych pokoleń, zwłaszcza w małych społecznościach wiejskich. Różnice dotyczą zazwyczaj archaizmów, swoiste cechy natomiast pozostają niemal identyczne. Z uwagi na potrzeby badawcze wytypowane zostały trzy obszary uważane przez miejscowych za „zasiedleńców” pienińskich. Są to: Szczawnica, Krościenko oraz Tylmanowa.

1.2. Swoiste cechy mowy gwarowej

Współcześnie dawne zwyczaje i obrzędy pielęgnowane na określonych terenach Pienin, stanowiące niezbędny niegdyś element życia górali, stopniowo zanikają. Do znacznego zaniku tradycji przyczynia się wszechogarniająca cywilizacja, docierająca w „zakamarki” niedostępnych niegdyś obszarów. Postęp sprzyjający unowocześnieniu i poprawa jakości życia są coraz bardziej zauważalne. Zmiany widoczne w obszarach oświaty i szkolnictwa mają również niebagatelny wpływ na składnik kultury góralskiej, a mianowicie gwarę.

Gwarę uważało się i nadal uważa za najtrwalszy element identyfikujący mieszkańców określonego regionu. Obecnie wzbogaca się ona w wyrazy pochodzenia języka literackiego, które powodują bezpośrednio rozmywanie się gwary w języku ogólnonarodowym. Gwarę w niezmienionej postaci usłyszeć można w „zamkniętych” obszarach, tzw. małych, wiejskich społecznościach bądź też u starszych pokoleń, na których innowacje językowe zdecydowanie oddziałują słabiej. Seniorzy rodów są „odporniejsi” na zachodzące zmiany. Gwara to ich korzenie, element codziennego egzystowania, którego nie da się tak po prostu zmienić.

Istnieje oczywiście bardzo wiele gwar góralskich. Dla mieszkańca innego regionu Polski, niezastanawiającego się nad jakością wypowiedzi poszczególnych górali, „odmiany” ich mowy są niemal niezauważalne. Ubogą jest również literatura, która, traktując o gwarze, „wrzuca” poszczególne dialekty w jeden małopolski, lub stosuje jedynie najpopularniejsze podziały terytorialne, tj. gwara orawska, górnego Podhala, sądecka, krakowska. Powszechnie dostępną i stosunkowo najrzetelniejszą (w oczach autorki) jest publikacja Haliny Karaś *Dialekty i gwary polskie*

Gwara opisywanego regionu w książkach etnograficznych przedstawiana jest jako mieszana, łącząca w sobie elementy mowy „Lachów” z Sącza i pienińskich górali⁶. Tymczasem tu, na miejscu, ludność, a zwłaszcza starszyzna, za porównanie z Lachem skora jest się obrazić. W niniejszym opracowaniu, za A. Dziedziną-Wiwer posłużono się nazwą gwary pienińskiej, uogólniając ją na

⁶ K. Nitsch, *Mały atlas gwar polskich*, Kraków 1957, s. 47.

miejsowości: Szczawnicę, Krościenko, Tylmanową (dokładnie Osiedle Brzegi), skąd pochodzi informatorka, będąca wg danych gminnych jedną z najstarszych w osiedlu góralek. Agata Hebda liczy obecnie 94 lata.

Mowa w Szczawnicy centralnej oraz na terenach rozrzuconych po okolicznych górach przysiółków, tj. Krościenka i Tylmanowej, kilkadziesiąt lat temu różniła się znacznie. Ogromne różnice wynikały głównie ze zróżnicowania zamieszkującej te tereny ludności, którą tworzyli: Łemkowie, Rusini Szlachetowscy, górale ruscy, górale szczawnicy identyfikujący się odrębnym strojem, zwyczajami i wyznaniem grekokatolickim. Dziś różnice między gwarami są minimalne, a dotyczą zazwyczaj poszczególnego słownictwa archaicznego oraz systemu fonologicznego. Wiele jednak cech jest wspólnych. Coraz częściej też w opinii lokalnych społeczności mówi się o asymilacji gwar i posługiwaniu się ogólną nazwą – gwary pienińskiej. Gwara ta, jak każda gwara, nie posiada pisma ani też gramatyki. Jej rozwój nie jest hamowany poprzez zapisy, zasady, gramatyki, tak jak język literacki, przez co rozwija się w sposób tradycyjny i naturalny, „kształcony przez wieki”⁷.

1.2.1. Słownictwo

Słownictwo gwarowe, zwłaszcza w odniesieniu do podstawowego zasobu słów, wykazuje wysoką zgodność ze słownictwem języka ogólnego. Literatura dialektologiczna zakłada, iż każda gwara ma ok. 50-60% wyrazów wspólnych z ogólnie przyjmowanym zasobem⁸. Rażąco różnice wynikają z terytorialnego usytuowania. Miejski zasób słów nie wykazuje gwarowych preferencji używania wyrazów odnoszących się bezpośrednio do ludzkiej egzystencji i wykonywanych na co dzień czynności w zakresie rolnictwa, hodowli, uprawy zbóż, nazw zjawisk atmosferycznych czy też narzędzi gospodarczych. Odmiennym elementem może być w gwarach także rozumienie pewnego zapasu słownego, wręcz przeciwne do języka ogólnego np. [miałki] w gwarach północnych pokrywa się z semantyką wyrazu „płytki”, natomiast na południu słowo to odnosi się do czegoś „drobnej” struktury.

W każdej gwarze wyróżnić można wyrazy o innym niż w języku ogólnym znaczeniu lub w ogóle w nim nieistniejące. Większa część takich słów przetrwała, zdawać by się mogło, dzięki temu, że obszar ich występowania był trudno dostępny, odcięty najczęściej przyrodą, która utrudniała asymilację mieszkańców z innymi ludźmi mówiącymi odmiennym dialektem. Również specyfika terenu górskiego przyczyniała się do wykształcenia słów nazywających rzeczy, np. poza górami nieistniejące, tj.: „straga” – miejsce dojenia owiec, „sikława” – wodospad.

⁷ A. Dziedzina-Wiwer, *Wylónacka. Słownik gwary szczawnickiej*, Kraków 2013, s. 9.

⁸ J. Karłowicz, *Słownik polskich gwar*, t. I-VI, Kraków 1900-1911.

Obecnie nie używa się już wielu wyrazów gwarowych. Tendencja do wcielania pewnego rodzaju słów w mowę czynną zanika w zastraszającym tempie. Pierwotne dialektyzmy spotkać można jedynie u sędziwych mieszkańców. Natomiast młodsze pokolenia, wypierające archaizmy, często nie zdają sobie sprawy, iż, ulegając wszechobecnemu, cywilizacyjnemu wpływowi, przyczyniają się do „odchodzenia w niepamięć” jednego z najważniejszych elementów kultury, a mianowicie mowy identyfikującej górala.

Według S. Urbańczyka „gwarowe wyrazy, obce literackiemu, można podzielić na dwa zespoły: jeden obejmuje wspólne wszystkim gwarom albo przynajmniej większości z nich, drugi – właściwe tylko jednej gwarze lub ich niewielkiej stosunkowo części. Tylko więc wyrazy drugiej grupy odróżniają jedne gwary od drugich [...]”⁹. Zaprezentowane słowa pochodzą z literatury rodzimej i poddane zostały sprawdzeniu starszyny ze Szczawnicy oraz Tylmanowej. Jednak ścisła weryfikacja wyrazów charakteryzujących tylko ten region nie jest łatwa, gdyż brakuje dokładnych danych i pełnego obrazu słownictwa gwarowego w Polsce. Niezwykle przydatną publikacją okazał się słownik A. Dziedziny-Wiwer *Wylónacka. Słownik gwary szczawnickiej* oraz publikacja S. Urbańczyka *Zarys dialektologii polskiej*. Na ich podstawie wykluczono ogólne słowa charakteryzujące gwarę małopolską, m.in.: [patyčk’]- zapalki, [ducka]- duży okrągły kosz, [šrežoga]- delikatna mgła, [poʒ’iubany]- ospowaty, [tęsić]- gasić, [ściubać]- zszywać, [kaj, kiej,]- gdzie, kiedy, [pokiela]- dopóki.

Zanikające regionalizmy gwary pienińskiej to przede wszystkim rzeczowniki określające różne sfery życia górala. Są to między innymi wyrazy związane z gospodarstwem domowym ([šparxet]- piec kuchenny), dotyczące artykułów spożywczych ([myŷka] – mąka), czy też mające bezpośredni związek z ludzkim ciałem ([gičole]- nogi). Także regionalne przymiotniki oraz czasowniki odnoszą się do cech i czynności najbardziej podstawowych, związanych z codzienną egzystencją i problemami bytowymi. Do zanikających wyrazów gwarowych wg A. Hebdy należą wyrazy takie jak: [po ćmoku]- po ciemku, [pod paćyep] - miejsce zaciemnione, [špas]- żart, [wyzdajać]- przygotowywać, [doznóić še] - zmęczyć się, [wyćepnonć]- wyrzucić, [fauecny]- fałszywy.

Gwara ludności z omawianego terytorium posiada niezliczoną liczbę zapożyczeń słownikowych. Pochodzą one głównie z języka słowackiego, bądź też jego gwar¹⁰. Asymilacja ludności w wyniku terytorialnego sąsiedztwa, sprzyjające warunki przyswajania słownictwa obcego, stwarzane przez szkołę, kościół, niegdyś

⁹ S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1981, s. 69.

¹⁰ F. Fitak, *Gwara podhalańska, orawska i spiska: słownictwo wybrane*, Szczawnica 2007, s. 5.

obowiązkową służbę wojskową czy też sezonową pracę poza rodzimymi granicami spowodowały, iż w gwarze pienińskiej dostrzec można naleciałości słownictwa: staropolskiego, wołoskiego (hodowla, pasterstwo), niemieckiego (rzemiosło).

Główne typy regionalizmów leksykalnych, związane z ich pochodzeniem w „mowie pienińskiej” podzielić można na¹¹:

- regionalizmy o podłożu gwarowym, tzw. pierwotne – [redyk]- wyjście lub powrót owiec z hali;
- regionalizmy będące kontynuacją wyrazów staropolskich w ich formie i znaczeniu – [izba]- dom jednoizbowy;
- regionalizmy powstałe pod wpływem języków obcych.

Gwara pienińska jest niezwykle plastyczna i bogata. Do najciekawszych słów i wyrażeń należą: [mɤaka]- błoto, [xɔuɔć]- dzieciarnia, [mâślić še]- płakać, [m'ec pɔzɔr]- zwrócić uwagę/pilnować.

Popularnym wśród górali stwierdzeniem jest [bodej ta bodej] wyrażające zarówno powątpiewanie, jak również ignorancję i krytykę jednocześnie. Innymi często używanymi przez seniorów wyrażeniami są: [zʒiwa ʒe]- rzadko gdzie, [râs kielecâs]- od czasu do czasu.

1.2.2. Fonetyka

Powszechnym elementem pojawiającym się wśród gwar, w tym także dotyczącej mowy górali pienińskich, jest występowanie samogłosek „pochylonych” i „nie-pochylonych”. Otóż rozróżnianie samogłosek, o których mowa, datuje się na XV i XVI wiek, są to poniekąd pozostałości po tak zwanym iloczasiu. Różnią się od samogłosek w języku literackim tym, że nie brzmią czysto. Słychać w nich uboczny nieczysto-samogłoskowy dźwięk, którego wyrażenie w języku literackim jest wręcz niemożliwe np.:

- â- dźwięk pośredni między „a” i „o”/ „a” pochylone w kierunku „o” – [mâma, sâmal];
- o(a na górze)- [mo(a)m, do(a)m]- obejmuje głównie czasowniki;
- e(y)- [sy(e)r, zy(e)gar, ty(e)s]- dźwięk pośredni między „e” i „y”;
- o(u)- [do(u)m, ko(u)ń, toro(u)ń]- obejmuje głównie rzeczowniki, dźwięk pośredni między „o” i „u”.

Oczywiście nie wszystkie samogłoski są pochylone. Czasem w pozycjach, w których spodziewać się można pochyłości, ona nie występuje. Samogłoski takie wymawiane są jak w języku literackim ([xipkać, furgać], ale: [ɤo(u)n xipkâ, furgâ]).

¹¹ H. Karaś, *Dialekty i gwary polskie. Typy i przykłady regionalizmów*: <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?> [dostęp: 30.12.2016].

Cechą charakterystyczną jest także specyfika samogłosek nosowych – krótkiej – „ę”, oraz długiej – „ą”.

Wygłos:

ę = ą, o (a)- [w'izɔ(a), ɥso(a)],

ą = o(u)- [rob'io(u), śp'ie(y)wajo(u)],

-ym = a(o), o(a)- [dobrą, leśna(o)],

-om = ą, o(u)- [bapko(u)]- babkom,

-em = ą, o(a)- [brato(a), św'ato(a)]- bratem, światem.

Wyrazy mające w wygłosie grupę -en, -eń, -yn nie realizują się tak samo jak wyrazy z -ę i grupą -em w wygłosie:

en = ąn np. [jedąn]- jeden,

eń = ąj np. [kământ]- kamień,

yn = ąn np. [sąn]- syn,

Śródgłos przed spółgłoskami szczelinowymi:

ą = u(o), o(u) – [gńska, wńs]- gńska, wóz,

ę=ą, o(a)- [cąski,co(a)sto]- ciężki, często,

ę=ů [wůzi]- wyżej,

przed spółgłoskami zwartymi:

ę/en = ąn- [wąng'el]- węgiel,

a/om = ům- [zůmp]- ząb ę/em

ům- [krämpy]- krępy.

W wygłosie obie samogłoski nosowe realizują się jako samogłoski ustne. Podobnie realizują się wygłosowe grupy em, ym, om. W wygłosie brak rezonansu nosowego. W śródgłosie przed spółgłoskami szczelinowymi samogłoski nosowe również tracą nosowość, realizując się jako samogłoski ustne pochylone. Natomiast przed spółgłoskami zwartymi samogłoski ę, ą pod względem artykulatoryjnym rozkładają się na samogłoski pochylone a, u oraz odpowiednią spółgłoskę nosową o tym samym miejscu artykulacji co ustne.

Przy tym występują także inne uboczne zjawiska językowe będące właściwościami gwarowymi, np. mazurzenie. Towarzyszą nosowości. Realizacja samogłosek nosowych jest jedną z osobliwości gwary pienińskiej. Mazurzenie na tych obszarach jest z pewnością wynikiem wpływu innych regionów polskich. Mazurzenie polega na używaniu jednego szeregu głosek przedniojęzykowych, syczących c, s, z, ʒ z pominięciem szeregu szumiącego č, š, ž, ʒ: [cas]- czas, [jesce]- jeszcze, [zyto]- żyto.

Mazurzenie nie stanowi jednak obowiązującej reguły bez wyjątków. Nie wszystkie wyrazy, w których znajdują się spółgłoski szumiące, są wypowiedane

z szeregiem syczącym. Obok form mazurzących występują wyrazy takie jak: [żaba, jeż, żelazɔ]. Ponadto mazurzenie nie występuje, gdy fonetyczne c, s, z w pisowni literackiej zaznaczane jest jako „rz”, np.: [ży(e)ka]- rzeka, [naży(e)kać]- narzekać.

W cechach dialektu małopolskiego odnaleźć można zamianę ch- f, lub ch- k. Jest to typowy element pojawiający się także w gwarze górali ze Szczawnicy. Z tą jedyną różnicą, że „ch” prawie zawsze zamieniane jest tu na „f”: [tfo(u)ż]- tchórz, [św`o(a)ntyf] - świętych, [tyf]- tych, [na nogaf]- na nogach.

Zasada ta dotyczy „ch” pojawiającego się w wygłosie. Nieznane jest jednak to przejście w wyrażeniu „chwała Bogu”, gdyż w nim jedyną pojawiającą się zmianą w obrębie „cli” jest zmiana nagłosowa [kfaɯa Bogu].

Wyszczególnić można na tym etapie także zamianę „k” na „f” w wyrazach: [fto, ftory]- kto, który.

W omawianym dialekcie występuje zjawisko zwane „labializacją”, czyli poprzedzaniem samogłoski „o” spółgłoską „ɸ” [ɸ]. Labializacja dotyczy jedynie wyrazów w nagłosie, w których „o” jest pierwszą literą wyrazu, np.: [ojc`ec] - ojciec, [ɸokno]- okno, [ɸogrɯt]- ogród. Labializacja ma słuszość również w przypadku samogłosek „pochylonych” [ɸɯna]- ona, [ɸɯn]- on.

Innym zjawiskiem jest „prejotacja”. Zjawisko podobne do opisanego wcześniej, z tym że samogłoską poprzedzaną jest „a” w nagłosie, natomiast poprzedzającą fil. Prejotacja dotyczy przede wszystkim imion, tj.: [ɹagńy(e)ska] - Agnieszka, [ɹantek]- Antek.

Mowę górali analizowanego terenu cechuje także udźwięcznienie międzywyrazowe. Zachodzi ono tylko w przypadku, gdy wyraz kończy się spółgłoską bezdźwięczną, a następujący po nim rozpoczyna się od samogłoski lub spółgłoski półotwartej [ɸ]. Udźwięcznienie nie eliminuje labializacji, lecz jest przez nie wręcz potęgowane: [bradɸojca]- brat ojca, [do(u)megɸojca] - domek ojca, [p`ez ɹadãma]- pies Adama.

1.2.3. Fleksja

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech gwary pienińskiej jest samodzielność końcówek werbalnych oraz istnienie końcówek enklinalnych w odmianie czasowników w czasie przeszłym, np.: [ńe sɯsɯɹazef]- nie słyszałam, [tob`e byf]- tobie bym, [dalimy]- daliśmy, [cyzef budnã]- czy jestem brudna.

Końcówki -en i inne końcówki w czasie przeszłym oraz -bym w trybie warunkowym zachowały się w postaci archaicznych form -ef, -byf.

Analizując gwarę w zakresie fleksji odnieść się można do powszechnego niegdyś, a i dziś podtrzymywanego jeszcze w niektórych domach zwyczaju zwracania się do rodziców i osób starszych od siebie za pośrednictwem „wy”- „oni”;

przykład: [mamo weśće] - mamó weźcie, [tato dajće] - tato dajcie, [co robicie ciotko]- co robicie ciotko, [Źadek zrobilil- dziadek zrobili, [tatuś powŹeli]- tatuś powiedzieli.

W gwarze górali pienińskich brak popularnej w innych regionach małopolski formy trybu rozkazującego [weźta, róbta, dajta] w odniesieniu do 2. osoby liczby mnogiej. W analizowanej gwarze wygląda to tak: [weźćez, rúbćez, dajćez], [wejze, rúbze, dajze]. Dodatkowo tryb rozkazujący zaakcentowany jest partykułą wzmacniającą że.

Zjawiskiem zauważalnym w gawrze jest również skracanie poszczególnych wyrazów w wymowie lub całkowite eliminowanie ostatnich głosek. Taka sytuacja ma miejsce w przypadku chociażby czasownika „iść”, oraz przysłówków „później” i „dawniej”. Taka sytuacja dotyczy prawie wszystkich przysłówków o końcówce -ej. Przykład: [iś]- iść, [późni]- później, [dawni] - dawniej.

W 2. osobie liczby pojedynczej trybu rozkazującego można dostrzec pewne drobne zmiany fonologiczne występujące w śródgłosie przez „ż” i „ź”:

[iŹe- iŹe]- idźże, [wejze]- weźże, [podn'ejze]- podnieśże.

1.2.4. Składnia

Składnia gwar jest niezwykle trudnym elementem do szczegółowego zbadania. Ze względu na brak teoretycznych opracowań, niepozwalających na wnikliwą analizę, w pracy niniejszej pojawiają się jedynie luźne fakty na ten temat.

Jedną z najistotniejszych funkcji analizowanej gwary pienińskiej jest obciążanie spójników różnymi funkcjami. Pojawiające się tu spójniki są mniej wyspecjalizowane niż w języku literackim. Pełnią rolę zapowiedników zespolenia. Służą do nawiązywania kontaktu ze słuchaczem. Podkreślają i wzmacniają treść zdania. W funkcji zapowiednika zespolenia występuje forma „to”, „ta” np.: [ɥo(u) n to by še ta ćesy]- on to by się cieszył, [po(u)mo(u)s mi ta pŹyćomć]- pomóż mi przytrzymać.

W funkcji spójnika występują też inne formy, np.: [stamtela lepi widaoć] - stamtąd lepiej widać, [pšt'o(u)s to Źewo stamtela]- przywiózł stamtąd drzewo.

Podobnie powszechnemu w użyciu wyrazowi „kilka” odpowiada gwarowe [kielo]- ile np.: [K'ielo zâŹ za te portki?]- ile dałeś za te spodnie?, [PytoŹl še m'e k'ielo tego pŹyn'y(e)ś]-pytał się mnie, ile tego przynieść.

Charakterystyczne jest odmienne niż w języku literackim użycie przyimków „bez” i „przez”, np.: [iexâŹ bez w'eś]- jechał przez wieś, [sed pŹez capki] szedł bez czapki.

W gwarze pojawia się nieznaną w innych liczebnikach forma dwadzieścia- dwajścia. Ważną rolę w składni gwarowej odgrywają także wyrażenia nieosobowe, np.: [cosi sɔo, cosi wzo(a)uo].

Na koniec warto wspomnieć o swoistym określeniu czasu przez górali, np. [ɔo(u)jski rok]- łoński rok, [čécego roku]- trzy lata temu.

1.2.5. Akcent

Akcent w języku ogólnopolskim jest niczym innym jak wyróżnieniem sylaby za pomocą wzmocnienia siły wydechu. Zazwyczaj akcentowaną jest przedostatnia sylaba. Wyjątek stanowią słowa zapożyczone, w których akcent przyciskowy pada na trzecią od końca sylabę, np. matem' atyka.

W gwarze małopolskiej pojawia się akcent intencjonalny padający na pierwszą sylabę. Sylaby akcentowane są bardzo silnie, zaś te niezaznaczane są nie tylko słabsze, ale i krótsze. Dlatego w opinii ceprów górale „śpiewają”. Ponadto cechą charakterystyczną dla pienińskich „juhasów” jest przeciąganie ostatniej sylaby wypowiedzenia z jednoczesnym obniżeniem tonu.

2. Gwara „pienińska” a zaburzenia mowy

W literaturze przedmiotu trudno odnaleźć jednoznacznie brzmiącą definicję zaburzenia mowy. Nader często bowiem termin ten wykorzystywany jest zamiennie wraz z pojęciem wad wymowy. Niemniej jednak, na poczet stwierdzenia faktu oddziaływania zakłócająco na mowę dziecka przez „gwarę pienińską”, przytoczone zostaną rozumowania konkretyzujące używane określenia.

Wada wymowy jest zjawiskiem dotyczącym tylko jednego poziomu języka – artykulacji, przez którą rozumieć należy sposób realizowania jednej, niektórych bądź wszystkich głosek języka polskiego. Według G. Demel podejście do definicji wad wymowy postrzegać należy dwutorowo. Z jednej strony bowiem pojęcie to dotyczy nieprawidłowości w realizacji fonemów.

Z drugiej zaś, nieco szerszej, do wad zaliczyć należy także nieprawidłowości w realizacji poszczególnych elementów prozodycznych, takich jak akcent, rytm czy melodia¹².

Zaburzeniem wymowy Ludmiła Weselińska definiuje zakłócenia komunikacji interpersonalnej, będące wynikiem defektów kształtującego się języka, jego dezorganizacji, wadliwej realizacji czynności związanych bezpośrednio

¹² G. Demel, *Minimum logopedyczne nauczyciela przedszkola*, Warszawa 1978, s. 24.

z mówieniem oraz trudności pojawiających się podczas odbioru i rozumienia mowy¹³. Zaburzenie mowy, wedle przedstawianego rozumowania, dotyczyć może zatem nie tylko wymowy, ale i innych poziomów języka, takich jak chociażby błędnej odmiany, nieprawidłowej pozycji wyrazów w zdaniach czy zakłóconych związków i zależności pomiędzy wyrazami i zdaniami.

Zaburzenia mowy pojawiać się mogą z różnych przyczyn. Zazwyczaj większość klasyfikacji odnosi się do pochodzenia, jako fundamentalnego źródła zakłóceń. Zaburzających czynników upatrywać należy się zatem w samym dziecku, jak i jego najbliższym otoczeniu. E. Skłodownik-Rycaj w swej pracy proponuje następującą klasyfikację przyczyn:¹⁴ uszkodzenia układu nerwowego, upośledzenia umysłowe, uszkodzenia słuchu, nieprawidłowości budowy jamy ustnej i gardła, zaburzenia emocjonalne, przyczyny środowiskowe.

Najpowszechniejsze elementy wpływające na poprawność wymowy to: budowa i funkcjonowanie aparatu artykulacyjnego, funkcje pokarmowe, sposób oddychania czy też oddziaływanie najbliższego otoczenia. Ważne jest również to, w jaki sposób przekazywane są owe wzorce wymowy. Brak poprawności językowej wiązać się może z naleciałościami „gwarowymi”. Jednostka otoczona od najmłodszych lat dialektem, poniekąd silnie zakorzeniona w specyficznym sposobie wymowy, dotyczącym nie tylko wypowiedzianych słów, ale i samej ich prozodii, niejednokrotnie wykazuje trudności w przyswojeniu wymaganej, mieszczącej się w kanonie poprawnej polszczyzny mowy. Zaburzenia wynikające z wyuczony gwarzy wychwytywane są najczęściej na początku edukacji dziecka, które w momencie przystąpienia do obowiązku szkolnego styka się niejako z „odmienną formą” wypowiedzi.

Gwara „pienińska”, jak każdy dialekt, charakteryzuje się określonymi cechami. Oprócz typowego mazurzenia u dzieci nagminnie pojawiają się:

- słowa archaiczne: [hyr]- sława, [posiady]- odwiedziny, [śleboda]- wolność,
- przechodzenie początkowego „k” w „h” [ficieć] - chcieć, [fto] - kto,
- „a” pochylone w kierunku „o” i odwrotnie [tok] - tak,
- przechodzenie końcowego „ch” w „f” [grzyk] - grzech),
- pojawianie się bezdźwięcznego „sz” zamiast dźwięcznego „rz” na końcu [smyntosz] – cmentarz,
- pojawianie się „ś” zamiast „cz” na początku [śtyry] - cztery.

¹³ D. Kowalczyk, L. Weselińska, *Czytanie i pisanie w praktyce przedszkolnej*, „Wychowanie w Przedszkolu” 1996, nr 1, s. 22.

¹⁴ E. Skłodownik-Rycaj, *O mowie dziecka, czyli jak zapobiegać powstawaniu nieprawidłowości w jej rozwoju*, Warszawa 2000.

Dzieci (zwłaszcza na etapie wczesnej edukacji) z zaburzoną mową narażone są nie tylko na restrykcje związane z niezrozumieniem przez innych członków grupy wtórnej, w zakresie której przebiega proces socjalizacji, ale także na daleko idące skutki późniejszego funkcjonowania na dalszych szczeblach nauki. Powszechnie wiadomo, iż „Kozdy górol pise, jako fce”¹⁵. Podobnie jest z dziećmi, których mowa, nie do końca jeszcze ukształtowana, zostaje zakłócona. Błędne realizacje przekładają się m.in. na nieprawidłowe odwzorowanie wzorca w piśmie.

H. Jaklewicz niemożność nabycia umiejętności czytania i osiągnięcia dobrego poziomu graficznego pisma określa mianem dysortografii, twierdząc, iż są to „specyficzne trudności [...] u dzieci z normalnym rozwojem inteligencji, u których prawidłowo funkcjonują narządy zmysłów wzroku i słuchu”¹⁶. Zaburzenia tego rodzaju u dzieci posługujących się gwarą przejawiają się błędami takimi jak m.in.:

- nieprawidłowe rozpoznawanie liter podobnych do siebie pod względem struktury graficznej; mylenie liter podobnych pod względem graficznym, lecz różniących się kierunkiem, np. p-d;
- dołączanie do wyrazu liter bądź sylab w jego różnych częściach;
- agramatyzmy;
- błędy ortograficzne;
- pismo o obniżonym stopniu graficznym.

Pojawiające się u dzieci błędy fonetyczne są najprawdopodobniej skutkiem realizacji pisma na podstawie błędnego wzorca mowy. Trudności w pisaniu i czytaniu na początku nauki szkolnej niosą negatywne konsekwencje w przyszłości. Dziecko źle mówiące może zamknąć się w sobie, opierając się na błędnym przekonaniu, iż nie potrafi i więcej nie zamierza podejmować prób korygowania swego sposobu wypowiedzi.

Konsekwencją daleko idącą jest ograniczony kontakt z rówieśnikami. Brak zrozumienia komunikatów, ich nieczytelność powodują u dzieci liczne frustracje. Unikanie przykrych doświadczeń z kolei przyczynia się do różnorodnych obciążeń psychicznych. Dzieci „nierozumiane” cechuje ponadto bardzo często obniżona koncentracja i słaba motywacja do działania.

¹⁵ B. Kuraś, P. Smoleński, *Krucyfiks. Alfabet góralski*, Warszawa 2013.

¹⁶ M. Bogdanowicz, H. Jaklewicz, *Specyficzne trudności w czytaniu i pisaniu (dysleksja rozwojowa) jako jednostka nozologiczna*, „Klinika Pediatria” 2000, nr. 4, s. 475.

Bibliografia

1. Bogdanowicz M., Jaklewicz H., *Specyficzne trudności w czytaniu i pisaniu (dysleksja rozwojowa) jako jednostka nozologiczna*, „Klinika Pediatryczna” 2000, nr 4.
2. Demel G., *Minimum logopedyczne nauczyciela przedszkola*, Warszawa 1978.
3. Dziedzina-Wiwer A., *Wylónacka. Słownik gwary szczawnickiej*, Kraków 2013.
4. Fitak F., *Gwara podhalańska, orawska i spiska: słownictwo wybrane*, Szczawnica 2007.
5. *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, red. H. Karaś, Wersja poszerzona i uzupełniona dn. 30 XI 2009.
6. Karaś H., *Dialekty i gwary polskie. Typy i przykłady regionalizmów*, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l=—podstawydialektologii&12—typy-i-przyklady-mwr>.
7. Karłowicz J., *Słownik polskich gwar*, t. I-VI., Kraków 1900-12911.
8. Kowalczyk D., Weselińska L., *Czytanie i pisanie w praktyce przedszkolnej*, „Wychowanie w przedszkolu” 1996, nr 1.
9. Kuraś B., Smoleński P., *Krucafuks. Alfabet góralski*, Warszawa 2013.
10. Paryska Z., Paryski W. H., *Wielka encyklopedia tatrzańska*, Poronin 2004.
11. Słodownik-Rycaj E., *O mowie dziecka, czyli jak zapobiegać powstawaniu nieprawidłowości w jej rozwoju*, Warszawa 2000, <http://naukawpoap.pl/aktualnosci/news.20783,zdaniemjezykoznawcow-gwary-wzbogacaja-jezyk-polski.html>.
12. Urbańczyk S., *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1981.
13. www.gwarypolskie.uw.edu.pl
14. www.dialektologia.uw.edu.pl

Pieniny dialect and speech disorder in preschool and early school age**Abstract**

Speech disorders that occur in children have a heterogeneous etiology. Incorrect implementation of the sound may be the result of physical damage to the articulation apparatus, damage to certain structures of the nervous system, accompanied by neuropsychiatric diseases, etc. A kind of speech disorders may also result from a strong social impact in which the pattern remains distorted. Such an environment includes the Pieniny dialect region. A child who constantly communicates, not only with archaisms characteristic for the dialect, accent or maze, but also typical anomalies appearing in the syntax, inflection, without being able to correct them, is threatened not only by a speech defect, but also by other effects affecting the writing and interpersonal contacts .

Keywords: speech disorder, Pieniny dialect, dialect